

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНА ЗРІЛІСТЬ» У РАМКАХ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Стаття присвячена концептуалізації поняття «соціальна зрілість» у рамках соціологічного дискурсу. У роботі досліджується проблема соціальної зрілості в рамках протосоціологічних та соціологічних досліджень. У статті зроблено порівняльний аналіз проблематики соціальної зрілості в рамках соціологічної та інших наук.

Ключові слова: особистість, теорія особистості, зрілість, дорослість, соціальна зрілість.

Статья посвящена концептуализации понятия «социальная зрелость» в рамках социологического дискурса. В работе исследуется проблема социальной зрелости в рамках протосоциологических и социологических исследований. В статье проведён сравнительный анализ проблематики социальной зрелости в рамках социологической и других наук.

Ключевые слова: личность, теория личности, зрелость, взрослость, социальная зрелость.

The article is devoted to the conceptualization of the term «social maturity» within sociological discourse. We study the problem of social maturity within protosociological and sociological research. The paper made a comparative analysis of the problems of social maturity within sociology and other sciences.

Key words: personality, theory of personality, maturity, social maturity.

Постановка проблеми. Поняття соціальної зрілості, як і більшість соціологічних понять, ведуть свій початок із часів протосоціології. Тобто етапу розвитку соціологічної думки, який існував до появи власне соціології як науки. Це пов'язано з тим, що до появи соціології як академічної науки в рамках філософії та інших вже існуючих на той час галузей знання існували знання, теорії, концепції та гіпотези про суспільний устрій. Згадані нами знання не були систематизовані, класифіковані й типологізовані з точки зору предметної області сучасної соціологічної думки, але становлять для нас сьогодні інтерес як знання про соціум, здобуті в рамках інших наукових дисциплін, тобто – протосоціологічно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан дослідження зазначеної проблеми є досить низьким. Дослідженням поняття «соціальна зрілість» у рамках соціологічного дискурсу ніхто не займався.

Мета статті – дослідити особливості концептуалізації поняття «соціальна зрілість» у рамках соціологічного дискурсу.

Виклад основного матеріалу. Почнемо з розгляду давньогрецьких представників протосоціології. Подібна ситуація склалася із протосоціологічними знаннями Платона, які з часів середньовіччя стали одними з найпопулярніших, як у свою епоху, так і в епоху Відродження. І на сьогодні, не зважаючи на жорстку критику платонівського соціального вчення К. Поппером, у

рамках якого він розглядає його як одну з перших тоталітарних доктрин, що призвело в майбутньому до появи вчень фашистської спрямованості [11]. На нашу думку, Платон та його вчення є продуктом своєї історичної доби і можливий вектор тоталітарності не спричинив появу тоталітарних рухів та держав із тоталітарним устроєм. І саме тому ми вважаємо, що вчення Платона є важливим для подальшого розвитку протосоціологічного знання в рамках давньо-європейського соціального простору.

У «Державі» вчення про суспільство розроблено в тісному зв'язку із центральним навчанням платонівського ідеалізму – теорією «ідей» – і несе на собі печатка риторизму й непохитності: ідеальне суворо протипоставлено емпіричній дійсності як зразок і норма належного [6]. Як бачимо, у рамках платонівського протосоціологічного знання сформульовані консервативні принципи суспільного розвитку, які базуються на чіткому засвоєнні соціальних норм, виходячи з принципів давньогрецької моралі.

Головним фактором соціальної зрілості за часів Платона було засвоєння низки специфічних соціальних ритуалів, характерних для тогочасної аристократії. Встановити ці ритуали сьогодні є досить важкою справою, і ми можемо лише припустити, що через високий рівень гуманізації тогочасної Давньої Греції ці ритуали були пов'язані з мистецтвом. Оскільки в його час ми спостерігаємо розквіт античної поезії, драматургії,

театрального мистецтва, живопису та скульптури, тому не важко зробити припущення, що рівнем соціальної зрілості за умов античного світу могли похвалитися особистості, що уміли цінити мистецтво та самі оволоділи одним чи кількома з його видів.

Знавець творчості Платона А. Єришев писав: «У той же час, незважаючи на всю різкість протиставлення, в «Державі» відбите дивне знання й розуміння настільки різке, що часто критикується і емпіричною дійсністю, що заперечує Платон» [6]. Різкість Платонових ідей та висловів досить чітко описує умови прагматичного існування в рамках тогочасного суспільства. Незважаючи на всі вищезгадані аспекти в роботі, «Держава» Платона є першим протосоціологічним твором, у рамках якого окреслені певні елементи соціальної зрілості античного світу.

Протосоціологічна та філософська спадщина Європи для дослідження категорії соціальна зрілість є плідною і цікавою, але не слід нехтувати й розглядом праць, автори яких працювали в інших частинах світу. До таких ми відносимо і філософсько-культурологічне «Укладання» відомого монгольського полководця та державного правителя Тимура Тамерлана. Цей твір не є автентичним, оскільки немає стовідсоткових підтверджених даних, які б засвідчували авторство твору саме Тимуром Тамерланом, але є висока ймовірність, що цей твір був ним редагований [10, с. 93]. Особливістю цього тексту є поєднання власної автобіографії з власним вченням. Таке поєднання є досить вдалим і має ознаки англо-саксонської системи викладання навчальних текстів, оскільки всі тези доповнюються прикладами з власного життя.

Текст цього твору («Укладання») містить дванадцять тезову етико-філософську концепцію громадського та військового життя Тимура Тамерлана. Ці дванадцять тез і є з точки зору на систему соціального дозрівання особистості, що в результаті використання всіх його порад повинна досягти соціальної зрілості.

Морально-етичні погляди Тимура Тамерлана є перлиною азійської філософської думки XIV-XV століття. Філософські погляди Тимура Тамерлана були прогресивними для свого часу. На фоні прославляння ісламу та ісламської системи морально-етичних поглядів Тимур Тамерлан затвердив принципи східної світської моралі, яка базувалася на принципах ісламської релігійної етики. Тимур Тамерлан на протигагу від колективістських принципів східної культури вперше звеличив індивідуалістичні цінності [10, с. 92]. У рамках цього вчення сформована індивідуальна система розвитку особистості, що веде її до соціальної зрілості. Через своє військове минуле пікову стадію соціальної зрілості на нашу думку Тимур Тамерлан призводить до участі у військових діях. До того ж, йдеться не тільки про фізичну участь у військових діях. І залежно від віку, соціального та військового статусів війна творить і загартовує кожну окрему особистість. У рамках такої концепції соціальну зрілість можна поділити на дві частини.

Перша частина включає особистість на стадії підготовки до можливої участі у військових подіях. І крім того, виключно фізична участь у військовій справі завершується перша частина соціальної зрілості. У її рамках робиться багато соціальних взаємодій ознайомчого та пізнавального характеру.

Другої частини соціальної зрілості можна досягнути тільки приймаючи, окрім фізичної участі, ще й інтелектуальну участь у війську. Засвоєння військової тактики і стратегії свідчить про поєднання фізичного (біологічного) та соціального, оскільки в цьому випадку людина може розвинути фізично, випробувати власні фізіологічні та психічні особливості. У рамках так званої офіцерської служби особистість вчиться найголовнішому в рамках керівництва соціальними процесами це управління людьми. У рамках цього процесу особистість вчиться не тільки керувати, але й нести відповідальність не тільки за себе, але й за людей, якими керуєш. Задля цієї мети треба залучати людей, які мають високий рівень соціальної зрілості.

Країни Азії є багатомірними та контрастними, а їхній соціальний устрій завжди відзначався слідуванням філософським та етичним ученням своїх духовних лідерів. Та особливою країною в цьому плані є Китай. Це найбільша країна світу, більшість населення якої складає один народ. Ця країна має своєрідну історію, її розвиток базується на вченні духовного лідера китайського середньовіччя Конфуція. У Китаї це вчення відоме за назвою 儒 або 儒家 (тобто «школа вчених», «школа вчених книгів») [8]. Як бачимо, в рамках конфуціанства була закладена та ж ідея, що спонукала писати соціальні праці Платона. Тобто йдеться про принцип створення соціальних систем за рахунок науковців (філософів, мудреців та інші). Тобто вже на рівні зародження цієї культури вони хотіли формувати з наймудріших людей, які служать прототипом сучасних управлінців, а не володірів капіталу або земель.

Сформувалось конфуціанство в епоху династії Хань, воно стало офіційною державною ідеологією, конфуціанські норми й цінності стали загальноновизнаними [4]. До того ж, слід відмити, що принципи конфуціанства, які ставлять умови для соціального й індивідуального самовиховання, діють і до сьогодні, і навіть спроби домінувати в цій царині інших соціальних та філософських рухів ніколи не супроводжувалися гонінням та запереченням соціальних принципів конфуціанства.

Одним із головних факторів, що, на нашу думку, безпосередньо впливає на соціальну зрілість, – це принцип Сяо. Саме по собі природне шанування старших і турбота про батьків були трансформовані конфуціанцями до рівня догматів. «Культ шанобливого сина підтримувався офіційною владою й усім суспільством та суворо здійснювався на практиці в сім'ї» [8, с. 113]. Як бачимо, в рамках конфуціанства первинним правилом соціальної зрілості є належна повага до своїх предків та старших людей взагалі. Цей фактор переріс у такий соціальний ритуал,

характерний не тільки для Китаю, але для Японії та Південної Кореї: при зустрічі двох чоловіків для налагодження комунікації з'ясовують, хто з них є старший за віком чи, при рівності віку, за соціальним статусом.

Китайський досвід є цікавим у сфері знання про соціальну зрілість у рамках всього великого народу, які мають великий соціальний простір і мають апробацію протягом кількох тисяч років. У той же час його проблемною стороною є відсутність чітко прописаних критеріїв соціальної зрілості, а лише їх узагальнювальні концептуальні принципи.

Тепер звернемося до ідей класичної німецької філософії. Почнемо з творчості І. Канта та його роботи «Критика чистого розуму» [7]. У рамках цієї роботи І. Кант стверджує: «Трансцендентальна апперцепція – це принцип сталості й системної організації дії категорій, що випливає з єдності застосовуючого їх, що міркує «я». Вона є загальна для ... емпіричних «я» і в цьому змісті об'єктивна логічна структура їхньої свідомості, що забезпечує внутрішню єдність досвіду, науки й природи» [10]. У рамках цього поняття, на нашу думку, і закладаються основи соціальної зрілості особистості. «Трансцендентальна апперцепція», на нашу думку, це поняття, яке і отожднюється із соціальною зрілістю через те, що є сукупністю так званих «я», які є вираженням особистості в усіх сферах соціального буття. «Трансцендентальна апперцепція» є вираженням не тільки соціального, але й біологічного з психічним, що розширює можливості цієї категорії в оцінці як окремої особистості, так і соціальних груп у цілому. Вищезазначене нагромадження формує окреме соціальне поле особистості чи соціальної групи, яке відображає всі особливості їхнього біологічного та соціального розвитку. А це вже і є особливістю соціальної зрілості особистості та соціальних груп, оскільки за сутністю соціальна зрілість і являє собою рівень розвитку всіх біологічних та соціальних характеристик.

Не менш оригінальні визначення у сфері соціальної зрілості ми знайшли у Ф. Гегеля. «Практична здатність визначає себе, власне кажучи, внутрішньо, мимовільно. Зміст її визначення належить їй, і вона визнає їх своїми. Однак ці визначення спершу є тільки внутрішніми й, отже, відділені від реальності зовнішнього миру, потрібно ж, щоб вони стали зовнішніми й реалізували себе» [5, с. 6]. Виходячи з цієї символічної системи, побудованої Ф. Гегелем, ми вважаємо, що соціальна зрілість є поняттям суб'єктивним і залежить не тільки від розвинених якостей, які дозволяють особистості відчувати себе соціально зрілою особистістю. Саме така суб'єктивна оцінка дозволяє особистості реалізовувати потенціал своєї соціальної зрілості, які не вдається реалізувати через невпевненість у власних можливостях реалізувати власні функції на тому рівні якості, коли можна говорити про них як про особистостей із високим рівнем соціальної зрілості.

Наступним у нашому переліку є німецький учений І. Фіхте. Цей учений розглядав як особливу форму взаємодії в рамках суспільства це взаємодію за рахунок свободи [14, с. 25]. Тобто свобода в такому випадку грає роль особливого комунікативного каналу, який допомагає ефективно взаємодіяти між собою особистостям, які є вільними і сміливими, що з високою вірогідністю свідчить про їх високий рівень соціальної зрілості в рамках цього суспільства. Подібний підхід свідчить про високу віру автора в нескінченні можливості людини та соціуму самовдосконалюватися і може бути реалізований, тільки за рахунок високоосвічених виконавців та при дуже високому рівні соціальної зрілості більшості населення, а не тільки представників соціальних еліт.

Поняття єдності різних соціальних у філософії тотожності єдностей всесвіту постає у Ф. Шелінга як зроблена й безперервна єдність духу й природи, як божественний художній твір [4, с. 203]. Ця теорія є схожою з теоріями Г. Гегеля та Г. Сковороди, де стверджується єдність усього живого та неживого на планеті. Тобто так звана теорія єднання матерії. У рамках дослідження соціальної зрілості нам цікава саме тотожність факторів та аспектів настання соціальної зрілості. У цьому випадку йдеться про те, що фактори соціальної зрілості, якщо елементи цього поняття знаходяться в рамках законів тотожності, то вони можуть взаємодоповнювати один одного.

Розглянувши декілька прикладів формування соціальної зрілості в рамках різних країн світу, розглянемо і кілька прикладів, які відображають відношення до соціальної зрілості в рамках вітчизняної соціальної та соціально-філософської думки.

Першим нашим прикладом є творчість духовного батька українців Г. Сковороди. У рамках своїх творів він висловлював думки, що стосувалися безпосередньо виховання цілих соціальних груп, часто використовуючи літературні інструменти, зокрема фабули та гіперболи, в яких досить багато східних мотивів. Зокрема він акцентує на важливості любові та вірності. Тільки в рамках європейської культури ці елементи є вже елементами індивідуального та сімейного виховання [12, с. 152]. До того ж, у цей час у його творах з'являється один із головних соціально-політичних концептів української дійсності. Це концепт незалежності.

У рамках власних творів він розглядав індивідуальну незалежність [12, с. 202-212]. У подальшому українські вчені за умови відсутності української державності соціально-політичний концепт незалежності суттєво розвинули. І на сьогодні незалежність є основою як колективної складової зрілості малих народів, так і членів їхніх суспільств. Історичні особливості життя українців якраз проходили в рамках боротьби за незалежність, її здобуття і навіть певного розчарування від неї. Так сталося, що концепт незалежності, виражений у творчості Г. Сковороди, став одним із символів соціальної зрілості всієї Східної Європи кінця

XX століття. І тому не слід забувати про те, що ця складова хоч і не є на сьогодні домінуючою, але, у той же час, є основою глобалізаційного руху, який надав багато переваг останнім кільком поколінням європейців. І саме тому соціально зріла людина в сучасному світі має фундамент внутрішньої і соціальної незалежності.

Іншим видатним українцем, що розглядається нами як один із прародителів теорії соціальної зрілості, був В. Винниченко.

Постать В. Винниченка як відомого драматурга і суперечливого політика у різні часи викликала інтерес дослідників, однак його філософсько-етичні погляди і шукання лишалися, здебільшого, поза увагою: їх глибинна суть, на наш погляд, і дотепер є недостатньо висвітленою. Проблема власне моральних цінностей і частя зокрема не була спеціальним предметом вивчення [3]. Сьогодні його прийнято розглядати як невдалого політика, що був одним із керівників Центральної Ради і людину, яка перейшла на службу до радянської влади. Та в рамках своєї багатой наукової та літературної творчості він на основі біблійської теорії конкордизму сформулював власну інтегральну теорію, яка повинна була стати основою соціально-релігійного маніфесту, використання правил якого могло б привести до формування повносправної особистості, що, на нашу думку, можна назвати своєрідною формою соціальної зрілості на основі принципів православ'я та світської науки.

Конкордизм (від лат. *concordia* – згода) – концепція, згідно з якою можна й необхідно узгоджувати біблійні сказання про умиротворення з даними науки. Конкордизм виходить із православного переконання, що істина єдина й між Словом Божим і об'єктивними даними природознавства не може бути протиріччя [9]. Саме такий принцип і став основою концепції В. Винниченка. Конкордизм – це його філософсько-етичне вчення, над яким він працював останні 25 років життя. Це Винниченкова теорія частя, яка стосувалася аспектів самовдосконалення людини, морального боку стосунків між людьми [13, с. 8]. Ці стосунки повинні бути гармонійними і соціально взаємовигідними.

Та витоки теорії конкордизму беруть свій початок ще у своїй літературній спадщині, у центрі уваги Винниченка – дисгармонійна особистість, людина, що переживає внутрішній конфлікт сама з собою. Дія в романах відбувається між двома революціями, коли в середовищі інтелігентів з'явилися розчарування, відступ від гуманістичних ідеалів [1, с. 16]. Виходячи з того, що більшість творів В. Винниченка є автобіографічними або такими, що відображають його думки та почуття, саме тому і прослідковується зв'язок між дослідженням власної соціальної недосконалості та свого оточення і екстраполяції на глобальні соціальні системи виховання цілих суспільств.

У зв'язку з вищеперерахованим на думку Г. Беженар автор вдається до аналізу поведінки героя-інтелігента, причетного до революційної

справи, або колишнього революціонера, що втратив нормальні орієнтири буття [1]. Як бачимо, що рано чи пізно логічним продовженням цієї ситуації і є створення теорії, яка б могла допомогти нівелювати соціальну дисфункцію.

Першим джерелом викладення цієї теорії є роман В. Винниченка «Лепрозорій» (1938 р) [3], а до кінця сформульована ця теорія: «Конкордизмом ми називаємо систему лікування та реорганізації сил сучасного людського організму, сил як фізичних, так і психічних, систему базовану на рівновазі та погодженні тих сил» [2, с. 67]. У цій же роботі В. Винниченко виклав і основні тези конкордизму.

Одним із перших принципів конкордизму є любов до власної батьківщини і патріотизм у рамках усієї Землі. Тобто гасло, характерне для співпраці в рамках сучасного Євросоюзу, виклав ще В. Винниченко: Уся Земля для неї Батьківщина – «спільна власність всіх людей всіх націй і рас» [3, с. 297]. Виходячи з того, що на той час у суспільних відносинах домінували: націоналістична, комуністична, консервативна, а от згадані В. Винниченком принципи характерні для сучасного лібералізму і думки про те, що цей принцип є найпрогресивнішим з усіх існуючих у рамках сучасної західної цивілізації.

У рамках теорії конкордизму розглядається багато гуманістичних та прагматичних факторів. Серед них можна виділити: неприпустимість панування над людьми, послідовність до кінця як у справах, так і в особистому житті та інші. Ці зауваження не є революційними, але їх можна розглядати як закономірними показниками поведінки особистості в рамках формування соціально зрілої особистості виходячи з ліберальних цінностей державного та економічного устрою.

Інші положення теорії конкордизму В. Винниченка є більш глобальними й такими, що впливають на стандартизацію соціальної зрілості як для українців, так і для представників інших народів.

Продовження екологічних сентенцій у рамках конкордизму розвивається в рамках наступної думки В. Винниченка: «Не годуйся нічим, непритаманним природі людини», себто нічим, що «не приготоване на кухні матері природи» [2, с. 86]. Тобто вже в ті роки екологічні проблеми людства бачилися і в аспекті погіршення якості продуктів харчування. На сьогодні ця проблема поширилася від підробки та хімізації продуктів харчування та генетичної модифікації продуктів тваринництва та рослинництва. І саме через сумнівність якості і природності подібних товарів харчування і повинно спонукати соціально зрілих особистостей споживати тільки екологічно чисті товари.

Має на думці В. Винниченка конкордизм і соціально-психологічну складову: «будь суцільним, іншими словами: роби так, щоб кожна твоя дія була виявом погодження всіх, або великої більшості головних сил (інстинктів, підінстинктів, розуму, почуття, підсвідомості, волі)» [2, с. 119]. Тобто, орієнтуючись у надбаннях психологічної науки, він вважав, що навряд чи можна досягти

щастя або соціальної зрілості, не вміючи опанувати свій психічний стан, оскільки без цього фактору не можливо сформувати гармонійно розвинену особистість, яка могла б бути конкурентною в рамках соціальних відносин, особливо в рамках сьогодення, коли все менше продуктів харчування мають органічне походження, а транснаціональні компанії через глобальність ринків збуту використовують все більше консервантів задля збільшення строку їх придатності та належного рівня якості.

Піднімається в рамках конкордизму і проблема любові, яка, як ми вже відмічали, дуже рідко застосовується в рамках соціальних систем і недооцінюється в рамках соціальних відносин. «Не силуйся любити ближніх без власної оцінки і не претендуй на їхню любов, не будучи цінним для них» [2, с. 144]. У рамках цієї цитати переривається традиційна точка зору для багатьох соціальних систем про спадкову любов між кровними родичами. В. Винниченко стверджує повну вибірність любові. Відсутність принципу вибірності любові в ціннісному наборі людини ми вважаємо як соціально незрілу особистість із точки зору конкордизму.

У той же час інтимний рівень любові в рамках конкордизму є цілком традиційним для християнства та інших світових релігій. «Кохайся, з ким люба кохатися, але родину твори тільки з тією людиною, яку ти всією душею і всім тілом твоїм хотів би (хотіла б) мати за матір (чи батька) дітей твоїх» [2, с. 181]. Тобто створення шлюбу

повинно відбуватися виключно за обопільною згодою і за наявності спільного кохання та взаємоповаги.

І останній принцип конкордизму сформульований В. Винниченко «Будь ні над колективом, ні під ним, ні поза ним, а тільки активною відданою клітиною його. І тоді навіть страждання за нього буде тобі за вищу радість» [2, с. 203]. Хоч, як ми вже з'ясували, більшість принципів конкордизму мають індивідуальний характер, але в рамках останнього принципу конкордизму проглядається колективістський вектор цінностей. Соціально зріла особистість повинна вміти вести себе гармонійно в рамках різних соціальних груп, оскільки соціально зріла особистість не може відчувати себе такою поза суспільством і суспільні інституції не можуть у такому разі оцінити рівень соціальної зрілості особистості.

Загалом слід відмітити структурованість теорії конкордизму В. Винниченка, що допомагає прослідкувати розвиток якостей, які за часів його творчої діяльності.

Висновки. Соціальна зрілість є одним із наріжних каменів у дослідженні розвитку особистості. На жаль, сьогодні ця соціологічна категорія не в авангарді соціологічних та психологічних досліджень. У той же час ця категорія досить активно використовується в рамках педагогіки. На нашу думку, ця поняття має соціологічні корені й активна його актуалізація сприятиме розвитку соціології особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бежнар Г. Екзистенційний дискурс у творчості В. Винниченка / Г. Бежнар // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, – 2004. – № 40. – С. 14–26.
2. Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990.
3. Винниченко В. Конкордизм. Система будовання щастя / В. Винниченко. – К. : Український письменник, 2011. – 342 с.
4. Винниченко В. Лепрозорій : [роман] / В. Винниченко. – К. : Знання, 2011. – 382 с.
5. Гегель Г. Философская пропедевтика / Г. Гегель // Работы разных лет : в двух томах. – М. : «Мысль», 1971. – Т. 2. – 138 с.
6. Ерышев А. А. История политических и правовых учений : [учеб. пособие] / А. А. Ерышев. – 3-е изд., стереотип. – К. : МАУП, 2002. – 152 с.
7. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант ; [пер. с нем. Н. Лосского сверен и отредактирован Ц. Г. Арзаканяном и М. И. Иткиным ; примеч. Ц. Г. Арзаканяна]. – М. : Эксмо, 2007. – 736 с.
8. Линь Лю. Истоки формирования нравственности у детей в китайской семье / Лю Линь // Вестник ВЭГУ. – 2009. – № 1 (39). – С. 110–119.
9. Михайлов Я. Риск, как категория безопасности жизнедеятельности. Концепция приемлемого риска / Я. Михайлов // Основы безопасности жизни. – 2006. – № 6. – С. 20–21.
10. Мао Цзедун і Конфуцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tonis.ua/index.pl?page=videoteka&id=civ_inc&start_pos=0&max_rec=43.
11. Орлов В. В. Социальная биология (к разработке концепции) / В. В. Орлов // Соотношение биологического и социального. – Пермь, 1981. – С. 20.
12. Плеханов С. Карл Маркс и Лев Толстой / С. Плеханов. – М., 1952. – С. 25
13. Слесарева А. Майстер конкордизму / А. Слесарева // День. – 2011 – № 57. – С. 8.
14. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество / П. Сорокин – М. : Наука, 1992. – С. 531.
15. Шохов А. Сознание: инструкция пользователя / А. Шохов. – Одесса, 2009. – 464 с.

Рецензенти: Гавеля В. Л., д. філос. н., професор;
Ляпіна Л. А., к. політ. н., доцент.

© Ганжа О. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 26.10.2013 р.

ГАНЖА Олена Володимирівна – кандидат педагогічних наук, проректор із науково-педагогічної роботи ОКВНЗ «Стратегія», м. Жовті Води.

Коло наукових інтересів: теорія та історія соціології.